

У примхливих азійських степах вже й не знати коли народилась, окрім безлічі інших промовистих історій, прадавня легенда про буревої, що отримав романтичну назву бішкунак. Старші, для науки, переповідали молодшим оповідку, передавали із уст в уста, аби застерегти, а може, й уберегти рідних від біди. «Не вір очам своїм, сину, — казали мудреці. — Будь пильним, будь насторожі».

Отож, легенда!

Кілька вірних товаришів-кочівників поверталися із тривалої подорожі далекими краями. Їхали верхи на гарячих та витривалих скакунах. Коні сухі, кожен м'яз видний, з маленькими головами, що профілем нагадують щучий, норовисті, нещодавно приручені. Б'ють копитами, хочуть скинути вершників. А ті тримаються, відчуючи свою перевагу, плескають коней по шії, стишують їхній дикий нор, впинаючи в боки рисакам ічиги — чоботи з м'яким носком та жорстким внутрішнім задником. Неслись друзі степом задоволені собою, усміхнені й щасливі. Їхні тіретуни (кожухи) скручені й прив'язані до сідел. Кочівники вбрались у святкові одежини. Вишиті візерунками сорочки підперезані широкими ремнями кемерами, металічні бляхи яких повертають сонячні відблиски у небо. На головах у кого шапка з лисиці, у кого малахай, у кого взагалі легенька кольорова шапочка тюбетей. П'ятеро молодих чоловіків — дітей широкого, безмежного й дикого степу, дітей волі й свободи — подолали сотні, а може, й тисячі верст. Відміряли цю відстань пішими й кінними переходами, короткими нічними відпочинками біля тріскучого вогнища, постійними загрозами від хижих степових звірів. Сміливі кочівники пустились берега у доволі легкому вбранні, бо ж весна вже підморгнула кунакам, погладила лагідним промінням ще байдужого до усього, що робиться на землі, сонця. Розманіжена природа оманливо шепотіла дужим чоловікам колючим, перемішаним із піском вітерцем, вдмухувала

у ніздрі трав'яними запахами. «Ви сильні, ви герої, — приборкувала пильність і навіювала безпечність. — Йдіть уперед, дивіться на сонце. Бачте, весна відіграла зиму. Вам ніщо не загрожує. Для вас відкриті усі шляхи. Ви — володарі степу». І люди поклялись на природу, повірили їй, люди переклали свою відповідальність на мінливу стихію, люди втратили здатність контролювати ситуацію.

Просувались вглиб степу безтурботно, гомоніли про своє, про те, як житимуть в достатку, бо ж вели за собою отари худоби, яка мала б нападись, наростити жирку і яка потім, наступної зими годувала б їхні родини. Говорили, мабуть, і про дітей, яких народять безліч чи й вже народили і тепер виростять помічників і спадкоємців. Говорили і про своїх жінок, які роблять життя кочівника прекрасним і наповненим змістом лиш завдяки своєму існуванню десь там, вдома, біля родинного вогнища. Ділились, може, й планами на майбутнє, на якесь далеке казково прекрасне і на близьке — побутово-прозаїчне. От, приміром, обговорювали, що робитимуть завтра або ще й сьогодні ввечері. Мріяли й мружились на ясне квітнєве сонце, милувались прозоро-блакитним неосяжним небом, на якому не було видно жодної хмарки. Не встигли й оком повести, як звідки не візьмись — закрутило, загуло й зажбурляло в обличчя пилюкою і дрібним піском. А тоді гайда виривати з корінням де-не-де припасовані низькі кущі, підкидати з диявольською силою в самісіньке небо молодняк з отари. Що довше буянило, то сильнішим ставало, і вже не могла противитись силі вітру худоба, ревла несамовито, підносячись на кілька метрів угору й падаючи, стогнала від болю.

І немає куди кунакам від біди тікати — всюди, куди не глянь, темна завіса, від землі до небес виріс нерукотворний паркан. А у тій чортовій загорожі крутить і завіває, б'є наче стожильним батогом, розсікає повітря льодяним дощем, хльоскає поривчастим вітром. Отак неочікувано посеред степу застав кунаків підступний весняний буран. Розігрався блискавично, підкрався, наче найхитріший ворог, непомітно, з-за спини. Буран-велет не збирався коритись дрібній істоті — людині, — буран відчував свою силу й гиготів у страшній агонії. Ця агонія була передсмертною, адже це його остання вилазка. Бо ж весна, набравшись сонячної сили, невдовзі зможе його побороти. Але не зараз, не тепер, коли сонце ще не жовтогаряче з чіткими ба навіть гострими контурами, а бліде й розмите, слабке й безвольне.

Жаский вітруганище цідив по обличчях, розпелехував волосся, зривав шапки та носив їх по степу, як перекотиполе, рвав на грудях

вишиті сорочки й перетворював ті кольорові вбрання на шмаття, на ганчір'я, котрого й жебрак відцурався б. Молотив що є сили в міцні груди, упинався колючками в жилаві руки та напружені шиї, закидав очі жменями піску, перешкоджав коням рухатись в обраному напрямку. Ставив дибки конячі гриви, стіною виростав на шляху кунаків. Буран завивав щораз дужче, скаженів, кидався замороженими краплями дощу, ніби й прийшов сюди, аби стерти з обличчя землі п'ятьох найкращих друзів, п'ятьох чоловіків, які у важкі хвилини свого життя завжди ставали на захист одне одного. І не було їм рівних у бою, і не було їм рівних у роботі. Але тепер стихія перемогла. Природні сили, що накопичувались у цьому степу, вирвались назовні. Вивільнилися, бо ж понад усе бажали помститись — розкидати гурт по степу, одірвати одне від одного, показати, де чие місце. І домігся свого той буран — поставив навколішки сильних та вільних людей, і припнув до землі тих, кого марно було вибити із сідла, хто до того сідла ніби приріс. Але й цього виявилось недостатньо. Буран, осатанівши, не міг просто так стишитись, не в змозі був одійти. Потрібно було йому напитися крові аж по вінця, втамувати вікову спрагу. Казився, допоки не розтросив на друзки життя оцих згуртованих, допоки не впевнився — нікого сильнішого, ніж він, бішкунак, на цій землі не існує.

Сказ почав стихати за добу. Бішкунак спочатку важко дихав, свистів та бубонів, наче молився. А тоді, очистившись, пішов, знесилений і незадоволений, час від часу озираючись або й повертаючись, аби перевірити, чи зроблено до ладу чорну справу. Зроблено! Люди й тварини лежать бездиханні, прикриті степовою тонкою ковдрою — саваном із піску та криги. Буран в'юном здійснюється в небо, мало не дістав сонця, подивився на зроблене звисока, пірнув униз, аби наостанок пройтись по буйних головах та прошепотіти кожному на вухо: «Ач-ч-ч-ч, ач-ч-ч-ч-ч, хто с-с-с-сильніший», — і лише по тому, голосно засміявшись, повяється далі на схід, шукати собі нових пригод, нових перемог і нових жертв.

Така легенда, можна в неї вірити, а можна й відмахнутись, почувши подібні казочки. Та хоч би як там було, мешканці казахських степів волюють виїздити на кочівлю лиш у травні, коли весна вже остаточно вступає у свої права, а не просто дражниться, заманюючи наївних вершників у тенета свого коханого бурану. Так-так, дехто стверджує, що весна і буран у змові, у таємній домовленості. Бо ж без весняних зазивань та заманювань бурану довелося б показувати свою силу недолугим кущикам, присадкуватим деревам і степовим тваринам. А це ж

не так цікаво, як споглядати боротьбу людини зі стихією. Лише в людини пробігає обличчям отой страх, перемішаний з вірою у краще. Лиш у людині можна уздріти звитягу, яка дивним чином прокидається на порозі смерті, чи зневіру на тому самому порозі. Який неповторний букет емоцій, яка палітра непроголошених думок... Пісня для маніяка. Той весняний буран і є ніщо інше, як ненаситний природний маніяк. Єдине, що викликає питання: чому той весняний буран називають бішкунак? Адже не п'ятеро друзів перемогли буревія, не вони приборкали здичавілий бішкунак, а навпаки. Бішкунак, при всій своїй підступності та злобі, насправді попереджає занадто самовпевнену людину: «Не втрачай пильності, навіть коли тобі здається, що звідусіль тебе огортає весняне тепло. Будь напоготові! Приготуйся вистояти в буревії!»

Бішкунаків, як і буранів загалом, не буває в Україні, хоча Україна багата на степи. Та ж степи українські все більш лояльні до людини, тихі, якщо порівнювати їх із тими, народженими в Південному Казахстані. А там «бесконак» (як вимовляють мешканці тих країв) — це кількадедний період сильного північно-східного вітру з пилюжною бурею. І усе це при безхмарному небі. Зазвичай такі катаклізми відбуваються наприкінці березня — на початку квітня. Місцеві готові до бішкунаку, а прибульців він лякає й дивує одночасно. Щоб не дивуватись, потрібно прибульцям стати місцевими. Потрібно довго прожити в цих краях, щоб зрозуміти, чим ці краї дихають.

Починаючи з тридцятого року двадцятого століття радянська державницька машина посилено й безпробудно працювала над тим, аби перекувати щонайбільшу кількість люду на безмовних рабів, безправних та жалюгідних, позбавлених всіх прав і свобод, власності, гідності, честі: знищених духовно й морально, викиднів, злиднів, бандитів, ворогів.

КАРЛАГ

1

У повному обсязі відчули на собі силу бішкунуку ті, хто оце на початку квітня прибув до селища Долинка, що загубилось посеред далеких казахстанських степів. Прибув їх, українців, вірмен, білорусів, росіян, грузинів, чеченців та інших націй цілий ешелон. Потяги, у яких колись перевозили хіба худобу, тепер залюбки транспортували розгалуженими залізничними шляхами так званих політичних в'язнів. Скільки ж їх, тих політкаторжан, наплодилось! І не перерахувати. Чи не більше, ніж чесних та добропорядних людей. І де лиш вони могли узятись у такій прекрасній країні, як Радянський Союз? Вихрести, спльовки, відрижки та твань — так їх величали там, звідкіля приїхали. Тут, у азійських степах, викинуті на задвірки, вихлопнуті, як помії, за паркан так званого нормального життя, мали б працювати на благо держави, зрікатись своїх слів, своєї правди, своїх вподобань і переконань. Мали б перековуватись, спокутувати вину.

КАРЛАГ — виправна установа, як і сотні інших ЛАГів, що повиростали, як фурункули на тілі есересера, із неабияким задоволенням, гідним радості маніяка від нової жертви, що відкрив свої криваві обійми новим дармовим робітникам, щойно спеченим рабам, уже стриженим, але ще не зломленим остаточно. Не всі в'язні перетворювались на рабів, як цього бажалось тим, хто придумав та втілював у життя таку дієву систему. Не всі мирились із обставинами, які, мов у залізних тисках, знерухомили їхню активність, але не могли дістатись душі. Були, звичайно, такі, що вважали: головне, аби давали попоїсти, а все інше не має вже значення. Та й ті, що так думали, не ставили на собі хрест, плекали надію на звільнення, на відновлення славного імені. Щоб не втратити остаточно людської подобу, боролись у першу чергу із собою, із власними внутрішніми сумнівами та пересторогами. Молили Бога послати сил, аби не зламатись, не схилити безвольно коліно перед абсолютним злом, не лягти під нього, як дешева шльондра під вбивцю своїх дітей. Бо ж чи

не кожен арештант, принаймні глибоко в душі, не відмовився від своїх вчинків та слів, які й привели його у виправний табір. Чи не кожен із цих знедолених чекав над усе тієї щасливої миті, коли там, нагорі, на самому вершечку совіцької піраміди, побудованої з мільйонів задубілих трупів, розберуться з усім цим неподобством, з помилками судових трійок, з анонімами, з упередженим ставленням до підозрюваних. Мріяли, романтики, що ось-ось, лиш трошки почекати, вождь — справедливий, хоч і суворий, — дасть більш-менш об'єктивну оцінку діям своїх підлеглих, накаже переглянути сфабриковані справи, підпише великодушно, батьківською турботливою рукою наказ про реабілітацію чи про амністію й поверне у святковій обстановці усі заборані звання, нагороди, помешкання, майно та повагу друзів, знайомих та сусідів.

— Не може бути, — рвали на собі волосся, вибілюючи вусатого керманіча. — Не вірю. Він нічого не знає, його вводять в оману!

Так, вряди-годи його вводили в оману, приписуючи зайвий нуль до відомостей про розстріляних. Дуже вже ці великі цифри тішили того, на чиєму обличчі чорти горох молотили.

Викреслені зі списків совіцької цивілізації, яку, ту цивілізацію, всі вони дружно й будували, аж пупи їм розв'язувались, опинились за тисячі кілометрів від музеїв, театрів, магазинів. Вивантажились однорідною отарою на незнайомій території, яка була підписана чіткими чорними літерами, припасованими до невеличкого сараю. Селище Долинка. Така ніжна й пестлива назва... Мовчки, понуро роздивлялись навкруги, намагались відгадати, куди їх поведуть. Закривались руками й піднімали коміри, відгороджуючись від скаженого вітру. А той штовхав новоприбулих в'язнів, противився, аби ці зайди щось та побачили на підпорядкованій йому землі. Із величезного товпища ворогів народу, які, ніби річковий потік, винесли на перон із низки рудих вагонів, викликали за списком зо два десятки засуджених та повели їх за периметр залізничної станції прочищеною від снігу дорогою, котра сполучала вокзал з адміністративною будівлею. Решті караульні гукнули: «Руш!», передаючи той вигук один одному, як це роблять спортовці з естафетною паличкою. Колона, дрібно перебираючи безліччю ніг, як величезна комаха багатоніжка, посунула по перону, і згодом її хвіст було видно аж на полі, а голова вже встигла упірнути за горизонт.

— Куди нас? — наважився запитати в енкаведистів один із тих двох десятків обраних — високий статечний чоловік. Його голос звучав, як із радіо, — об'ємно та гучно.

— А тобі не все одно, — відповів охоронець, який ішов поруч.

Охоронець перевірів, чи не бачить начальство, яке очолювало пошт, і швидко тицьнув тому, хто питав, недопалок цигарки.

— Та я ж не... — чоловік передав куриво сусіду по колоні — чорноокому сутулому дядькові.

— Дякую, — сусід затягнувся глибоко, зі знанням справи й передав недопалок іншому в'язню, по праву руку від себе.

— Юрій Яковичу... — почав був говорити той, але не завершив, бо його перебили:

— Номер тридцять чотири двадцять два, стулити пельку!

Номер тридцять чотири двадцять два замовк, іще більше зсутулившись, мало не перегнувшись удвоє, а його супутник, той, що не палив, подивився на свою нашивку, чи, бува, не до нього адресоване звернення. Ні, в нього інші цифри, але говорити вже не хотілось, бо арештанти дійшли до сходинок, що вели у будівлю, оздоблену чотирма колонами.

— Прямо тобі стиль неогрек, — посміхнувся Юрій Якович. — Не згірш, як Оксфорд, друже Гнате!

— А ви були? — поцікавився Гнат.

— Та проходив деякими коридорами, — відповів немолодий вже чоловік, який тримався за живіт і по обличчю якого пробігали судоми болю.

Численна та ієрархічно вибудувана адміністрація карагандинського виправно-трудоного табору — держави в державі — підпорядковувалась виключно центру, тобто Москві. Отримали телеграмою наказ — виконують. Оце попереду ешелону прийшло розпорядження: прискіпливо придивитись до групи так званих інтелігентів, провести додаткові допити на місці, виявити й запобігти можливим провокаціям, агітаціям та іншим видам протиправної діяльності, яку зазначені особи можуть вести у таборі. «При нагоді завербувати», — додавав уже від себе начальник табору й призначав відповідальних за інтелігентів.

Ворогів, після того як завели у приміщення, розділили й кожного доправили до окремої камери з окремим прискіпливим та принциповим слідчим. Покос увійшов до охайної кімнатки на другому поверсі. Ніщо не нагадувало в цій кімнаті про в'язницю; чай у склянці з металевим підстаканником на столі, тарілочка з двома бутербродами — білий хліб, дірчастий сир, а з-під сиру виблискує масло. Юрій Якович ніби приріс поглядом до тієї тарілочки — авжеж, встиг забути, як виглядає нормальне людське їдло. Тоді погляд сковзнув праворуч. А там тека. Розкрита. У теці окрім протоколів — його листи, фотографії друзів,

листівки з різних куточків Європи. А ще стирчить із-під них краєчок старої газети з латинськими літерами. Слідчий перехоплює погляд в'язня, нашвидкуруч закриває теку. На ній у нижньому кутку червоним написано — агент Серп. Слідчий перевертає теку іншим боком і посміхається дружньо...

— Сідайте, сідайте, — яось аж надто запопадливо запросив слідчий. — Ви ж Юрій Будяк? Письменник? А я ваші вірші любив і дітям читаю. У мене хлопчик і дівчинка.

Юрій не наважувався сідати, аж допоки чекіст не відпустив охорону.

— Як там у вас? — Слідчий розтягнув лице у посмішці й почав декламувати, ніби перед ним був не ворог, а його хлопчик та дівчинка. — На городі цап, цап, капусточку хап, хап, борідкою трусь, трусь, капусточку хресь, хресь. А далі вже й не пам'ятаю.

— Ратичками туп, туп, капусточка хруп, хруп.

— Згадав, згадав. А за цапом дід, дід. З батурою хвось, хвось. Цап як скоче брик, брик. На все село крик, крик. На синяки дме, дме. Вигукує: «Ме, ме...» За ним Рябко: «Гав, гав. Оце тобі, щоб не крав...» Прекрасно, прекрасно! Та ви їжте, я накажу ще принести. Правда, чай я вже пив, але якщо ваша ласка й не гидуєте... — Слідчий яось театральню схилився над Юрієм Яковичем та підсунув до нього тарілочку.

— Дякую, вибачте, не знаю, як вас звати.

— Кашкезін, — приклав до козирка долоню молодший лейтенант держбезпеки. — От я й познайомився з такою видатною людиною. А тепер час поговорити не як діти, а як дорослі. Давайте так: щоб заощадити мій час і свій також, напишете зараз, як ви готувались по приїзді у табір вчиняти різні страйки, неподобства одним словом, і я вам обіцяю, що вас тут ніхто не чіпатиме. Але ж і ви за це будете просто мені розповідати, хто та про що у вашому баракі гомонить. — Кашкезін, поранившись об погляд арештованого, змінився на обличчі. Його юнацький запал поступився місцем невинуватому гніву, і він, після того як Юрій відклав надкушений бутерброд та кинув коротке «ні», з розмаху вперішив удвічі старшому за себе чоловікові.

Втираючи закривавлену губу, Покос пробурмотів:

— Ратичками туп-туп, капусточка хруп-хруп.

Куди й подівся Кашкезін — пошановувач дитячих віршиків. Із його пащеки полились лайливі слова, ніби лавино прорвало.

Але Юрій Будяк думав лише про цього загадкового агента Серпа, який, скоріш за все, і був найголовнішим свідком у його справі і завдяки котрому була сфабрикована та справа. «Невже Катерина?» —

кидав тінь підозри на колишню коханку і тут-таки махав головою — не підходить вона під це прізвисько, Серп. Та й надто все прямолінійно. Лиш вона мала доступ до його документів. Може, для цього й дозволив слідчий оце побачити йому, щоб не на того подумати. Хто ж тоді цей Серп? Хтось знайомий чи й не варто довідуватись, бо це якась невідома наволоч, яка й принесла слідству усі так звані докази його, Будякового шпигунства? Десь знайшли, коли Катя викинула ту кляту коробку з документами. Напевно, стежили ще з тих далеких часів.

Покос припинив розмисли, коли знову отримав сильний удар по голові. Кашкезін бив уже не рукою, а попільницею.

Кашкезін Єгор Іванович, тридцяти двох років, одружений, батько двох дітей, за неповних п'ять років дослужився до молодшого лейтенанта держбезпеки. Колись він, корінний москвич, собі й увявити не міг, що мешкатиме у забутому Богом селищі під Карагандою. Але партія сказала — треба, і він виконав наказ. Довелося приїхати в цей чорторий з дружиною-вчителькою. Тут народились діти, і вже не здавалась ця місцина чимсь нестерпним. І дружина перестала нарікати, що вони самі ніби ув'язнені, — звиклись. Та молодший лейтенант не покидав надії, що його таки помітять і переведуть поближче до тих залишених зненацька і таких манливих кінотеатрів, ресторанів та фешенебельних квартир.

— Треба працювати на межі можливостей, — казав дружині і саме так працював.

У селищі Долинка у звичайних дерев'яних будинках на три-чотири поверхи мешкали працівники табору та їхні родини. Жили таким собі звичайним життям, ті, хто день у день стояв на варті закону, хто трудився не покладаючи рук у різних відділах цієї розгалуженої структури. У КАРЛАЗІ існувало декілька відділів. Серед них культурно-виховний, котрим завідувала дружина Кашкезіна, Любов Григорівна.

Державою в державі КАРЛАГ прозвали не просто так. Тут функціонували своя пошта, свій телеграф, працівники відділу торгівлі узгоджували торгові поставки як до табору, так і з нього. Торгували усім, що виробляв чималий табірний комплекс. Вирувала робота й у відділах постачання, фінансовому та транспортному. Окрім вільнонайманих працівників та чекістів у тих відділах плідно трудилися ув'язнені — кваліфіковані економісти, фінансисти і транспортники, без котрих цей складний механізм дав би збій. В'язні працювали з таким завзяттям, що Єгору Кашкезіну прийшла майже геніальна думка. «Аби рухати цивілізацію, конче потрібні монахи, які не відволікалися б від